

UOT 1 (091)

(səh. 71-87)

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ MİLLİ FƏLSƏFƏ TARİXÇİSİ VƏ MÜTƏFƏKKİR KİMİ

Faiq Qəzənfər oğlu Ələkbərli

dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya

İstitutunun aparıcı elmi işçisi,

E-mail: faikalekperov@mail.ru)

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin təşəkkülü, eyni zamanda bu məsələdə Türk mütəfəkkiri Firidun bəy Köçərliyin yeri və rolu tədqiq olunmuşdur. Burada göstərilir ki, Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin təşəkkülü akademik üslubda bir çox tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi Heydər Hüseynovun 1940-cı illərdə qələmə aldığı “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı ilə deyil, F.b.Köçərliyin 1900-cü illərdə yazdığı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” fundamental əsəri ilə başlamışdır. Çünki Köçərli bu kitabda Azərbaycan Türk ədəbiyyatı ilə yanaşı, Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin də formalaşmasına təkan vermişdir. Onun “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabında qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər yaşamış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin yalnız ədəbi deyil, fəlsəfi irsi də öz əksini tapmışdır. Hər halda, Köçərli ilk dəfə olaraq daha müfəssəl və elmi şəkildə Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin ədəbi-bədii və ictimai-fəlsəfi yaradıcılıqlarını bir kitabda ortaya qoya bilmişdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, Köçərliyə qədər fəlsəfə tarixçiliyinə oxşar hal təzkirələr, çünlər və müntəxabatlar şəklində olmuşdur. Ancaq bu amillər milli ədəbiyyat tarixi, xüsusilə də ictimai-fəlsəfi fikir tarixi baxımından özünü doğrultmamışdır. Yalnız Köçərliyin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabı bir çox məziyyətlərinə görə, təkcə milli ədəbiyyat tarixi deyil, milli fəlsəfi fikir tarixi baxımından da akademik üsluba çox yaxın tərzdə yazılmışdır. Başqa sözlə, Köçərli bu əsərində Azərbaycan Türk fəlsəfəsi tarixini, digər anlamı ilə Türk dünyagörüşünü də ifadə etmişdir. Hər halda Köçərliyin bu və ya digər əsərlərinin əsas mahiyyətində Azərbaycan Türk fəlsəfəsinin yaranması, inkişafı əsas meyar olmuşdur.

Açar sözlər: təzkirə və çünlər, müntəxabatlar, tarix və fəlsəfə, ədəbiyyat və fəlsəfə, milli fəlsəfə tarixi, Azərbaycan Türk filosofları, fəlsəfi təlimlər

FİRİDUN BEY KOCHARLI AS A HISTORIAN AND THINKER OF NATIONAL PHILOSOPHY

Faig Ghazanfar ogli Alakbarli

Associate professor, PhD in philosophy,

leading researcher of the

Institute of Philosophy and Sociology of ANAS

E-mail: faikalekperov@mail.ru)

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Abstract . In the article, the formation of the history of Azerbaijan Turkish philosophy and the role and role of Turkish entrepreneur Firidun Bey Kocharli were examined in this issue. In the research, as the formation of Azerbaijan Turkish philosophy history claimed by many scholars in academic style, Heyder Huseynov wrote in the 1940s, "XIX in Azerbaijan from the History of Century Social

and Philosophical Ideas” it was revealed that it started not with his book titled, but with his comprehensive work titled “Literature of Azerbaijan Turks” written by F.b. Kocharli in the early 1900s. Because in this work, Kocharli gave the formation of the history of Azerbaijan Turkish philosophy as well as Azerbaijan Turkish literature. In his work titled “The Literature of Azerbaijan Turks”, not only the literary but also the philosophical heritage of the Azerbaijani Turkish enthusiasts who lived from the earliest ages to the beginning of the XX century were clearly shown. In any case, it was Kocharli who first collected the literary-scientific and spiritual-philosophical works of Azerbaijani Turkish entrepreneurs in such a book. In the article, it is revealed that until the time Kocharli, there are contradictions, chunks and exclusions similar to philosophical historians, but these agents could not prove themselves in terms of the history of national literature, and the history of the idea of philosophy. However, Kocharli's book "Literature of Azerbaijan Turks" was written in a very close manner to the academic style in terms of many features, not only the history of national literature, but also the history of national philosophical ideas. In other words, in this work, Kocharli expressed the history of Azerbaijan Turkish philosophy, in other words, the Turkish worldview. In any case, it is possible to say that these and other works of Kocharli constitute the cornerstone of the birth and development of Azerbaijani Turkish philosophy.

Keywords: tezkire, philosophy, literature and philosophy, history of national philosophy

ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИ КАК ИСТОРИК И МЫСЛИТЕЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Фаиг Газанфар оглу Алекберли

доцент, доктор философии по философии,
ведущий научный сотрудник

Института философии и социологии НАНА

E-mail: faikalekperov@mail.ru)

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Аннотация. В статье автор обращается к проблемам становления истории азербайджано-тюркской философии, а также к творчеству видного мыслителя Фиридун бек Кочарли по данному вопросу. В статье указано, что формирование истории азербайджано-тюркской философии в академическом стиле опирается не на книгу «Из истории общественно-философской мысли в Азербайджане XIX века», написанной Гейдаром Гусейновым в 1940-х годах, а на литературу азербайджанских тюрков, написанную Ф.Б.Кочарли в 1900-е гг.» Потому что именно в этой книге, Кочарли дал толчок формированию истории азербайджанско-тюркской философии. В его книге «Литература азербайджанских тюрков» отражено не только литературное, но и философское наследие азербайджано-тюркских мыслителей, живших с древнейших времен до начала XX века. Во всяком случае, Кочарли впервые удалось более подробно и научно представить в одной книге литературно-художественные и социально-философские труды азербайджано-тюркских мыслителей.

Ключевые слова: тазкира и чунги, мунтахабат, история и философия, литература и философия, история национальной философии, азербайджано-тюркские философы, философские учения.

Giriş

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Firidun bəy Köçərli (1863-1920) Şuşa şəhərində anadan olmuş, 1872-1876-cı illərdə Mirzə Kərim Münşinin mədrəsə məktəbində təhsil almışdır. 1876-cı ildə Şuşadakı Rus-Tatar məktəbinə daxil olan Köçərli 1878-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasında oxu-

muşdur (1879-1885). Seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasına təyinat alan Köçərli 1885-1895-ci illərdə burada Ana dili, hüsnxətt fənlərini tədris etmiş, pansion mürəbbisinin köməkçisi vəzifəsini daşımışdır. 1895-ci ildə İrəvan şəhərini tərk edən Köçərli Qori Müəllimlər Seminariyasının “Tatar şöbəsi”nin Türk dili və şəriət müəllimi təyin edilmiş, 1918-ci ildə qədər Qoridə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1910-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan Türk şöbəsinin müvəqqəti təlimatçısı sonradan isə seminariyanın Azərbaycan Türk şöbəsinin inspektoru vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1916-1917-ci illərdə siyasi proseslərə qoşularaq, “Müsavət”ə üzv olmuşdur.

1918-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan Türk şöbəsi tədris ləvazimatı və avadanlığı ilə birlikdə Qazax şəhərinə köçürülmüş, bunun əsasında Qazax Müəllimlər Seminariyası yaradılmış və Köçərli də həmin seminariyanın direktoru təyin olunmuşdur. 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Türk Milli Şurasının üzvü seçilən Köçərlinin İstiqlal bəyannaməsində də imzası vardır. 1919-cu il fevralın 1-də Müsavat Partiyasının MK-nın təşəbbüsü ilə təşkil edilmiş Qazax şöbəsinə sədr seçilən Köçərli Sovet Rusiyasının 27 Aprel işğalına qədər Qazax Müəllimlər Seminariyasına rəhbərlik etmişdir. 1920-ci il 27 Aprel işğalından dərhal sonra Quzey Azərbaycanda əsas söz sahibinə çevirilən rus-erməni yağmaçıları onu əksinqilabçılıqda ittiham edərək güllələmişdirlər (Yaqublu, 2018: 25).

Onun əsas əsərləri “Təlimi-Sokrat”, “Təlimi-lisani-türkü”, “Tatar komediyaları”, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” və başqalarıdır. Köçərli hələ, 1895-ci ildə rus dilində qələmə aldığı “Tatar komediyaları” silsilə məqalələrində Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin yaradıcılığına müraciət etmişdir. Bunun davamı olaraq Azərbaycan Türk tarixində ilk dəfə, Köçərlinin müəllifliyi ilə 1903-cü rus dilində “Literatura azerbaydjanskix tatar”, 1907-ci ildə isə Türk dilində “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabı nəşr olunub. Qeyd edək ki, Köçərli öz kitabını istər rus dilində, istər Türk dilində olsun “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlandırdığı halda, Sovet Rusiyasının işğalı dövründə türklüyə qarşı aparılan repressiyadan sonra, kitabın adı dəyişdirilib “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” ya da “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlandırılmışdır.

Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin qaynaqları və təşəkkülü.

Köçərlinin Azərbaycan türklərinin tarixində əsas xidməti, ilk növbədə Azərbaycan Türk ədəbiyyatı ilə yanaşı, Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin də formalaşmasına təkan verməsidir. Onun “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabında qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər yaşamış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin yalnız ədəbi deyil, fəlsəfi irsi də öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan fikrimizcə, Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin təşəkkülü akademik üslubda bir çox tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, Heydər Hüseynovun 1940-cı illərdə qələmə aldığı “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı ilə deyil (Hüseynov, 2007: 6-8), F. Köçərlinin 1900-cü illərdə yazdığı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsəri ilə başlamışdır. Hər halda, Köçərli ilk dəfə olaraq daha müfəssəl və elmi şəkildə Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin ədəbi-bədii və ictimai-fəlsəfi yaradıcılıqlarını bir kitabda ortaya qoya bilmişdir.

Eyni zamanda, Köçərliyə qədər yazılmış bəzi təzkirələr, çünlər, poetik müntəxəbatlar və A.A.Bakıxanovun “Gülüstanı-irəm” əsərlərində də az-çox milli fəlsəfi fikir tariximizin öz əksini tapmasını unutmaq olmaz. Məsələn, fars dilində yazan Əhməd Razi, Lütfuli bəy Azər Bəydili, Mirzə Tahir Nəsrabadi və başqaları təzkirəçilərdən olduğu kimi, Türk dilində yazıb yaradan isə S.Ə.Şirvani, M.M.Nəvvab, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Həsənlixan Qaradaği və başqaları kimi təzkirəçilər olmuşlar. Ancaq təzkirələr nə ədəbiyyat tarixi, nə də fəlsəfə tarixi kitabına uyğun deyildi: “Təzkirələrdə müəlliflər haqqında çox qısa məlumatlar faktik materiallar əsasında yazılıb bioqrafik və biblioqrafik səciyyə daşıyırdı. Çox vaxt təzkirəçi bu və ya başqa yazıçının adını, təxəllüsünü, doğum və ölüm tarixlərini, yerini və onun bəzi əsərlərinin adını göstərməklə kifayətlənirdi. Bun-

dan sonra şairin əsərlərindən bir-iki nümunə verməklə təzkirə müəllifi öz işini bitmiş hesab edirdi” (Köçərli, 2005/a: 6).

Bizcə, təzkirələr kimi poetik müntəxabatlar da (Mirzə Yusif Qarabağının “Məcmueyi-Vaqif və müasirine-digər”, Adolf Berjenin “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir”, “Hüseyn Əfəndi Qaibovun “Azərbaycanda məşhur olan əşarına məcmuədir” və b.) milli ədəbiyyat tarixi, xüsusilə də ictimai-fəlsəfi fikri tarixi baxımından özünü doğrultmamışdır. Çünki, bu müntəxabatlarda əsasən son dövr şairlərin əsərlərindən nümunələr verilib ki, bu da yalnız fəlsəfi fikir tarixi baxımından deyil, bütöv Azərbaycan Türk ədəbiyyat tarixinin ortaya qoyulması anlamında naqis qalırdı (Köçərli, 2005/a: 6-7).

Bu cür təzkirələr və poetik müntəxabatlardan əlavə bir də diqqəti çəkən A.A. Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” adlı əsəridir. Hər halda Bakıxanov həmin əsərinin sonunda az da olsa, Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixinin, o cümlədən ictimai-fəlsəfi fikir tarixinin icmalını vermişdir. Məsələn, o, bu əsərində Baba Kuhi Bakuyi, Məhsəti Gəncəli, Nizami Gəncəli, Əbülülə Gəncəli, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Seyid Zülfüqar Şirvani, Seyid Yəhya Bakuyi, Yusif Müskürü, Bədr Şirvani, Əbdürrəşid Bakuyi, Müsahib Gəncəvi, Hacı Zeynəlabdin Şirvani və başqalarının yaradıcılığı (o cümlədən, özünün də) haqqında ictimai-fəlsəfi fikri tarixi baxımından az-çox qiymətli məlumatlar vermişdir (Bakıxanov, 2001: 232-260).

Bütün bunlarla yanaşı hesab edirik ki, Köçərlinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabı bir çox məziyyətlərinə görə onlardan fərqlənmiş, eyni zamanda yalnız milli ədəbiyyat tarixini deyil, milli fəlsəfi fikir tarixini də özündə əks etdirmişdir. Köçərli özü də həmin əsərinin girişində qeyd etmişdir ki, bu kitab özündən əvvəlki təzkirələr (xüsusilə də Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə”sindən) və poetik müntəxabatlardan bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. O, yazırdı: “Belə ki, mərhum Azəri “Atəşkədə”sində hər bir şairin tercümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər də məşhur şüəra və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyətlərinə dair ətraflı məlumat verməmişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təssüratımızı yazıb, tövsif və ya tənqiddə layiq olan məqam və nüktələri şərh və bəyan etmişik. Hər bir şairin məsləkini, üslubi-kəmalını və öz əsr və zamanəsinin təqazzasınca və növ əsərlər gətirdiyini və onların camaatımıza hüsni-təsirini, xeyir və ya zərrərini beqədri-qüvvə açıb göstərmişik” (Köçərli, 2005/a: 43-44).

“Bunda milli və sevgili şairlərimizin, əziz və möhtərəm ədiblərimizin tərcümeyi-halları və bərgüzidə əsərləri zikr olunubdur” deyən (Köçərli, 2005/a: 44), Köçərlinin bu fikirləri də göstərir ki, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı”nı yalnız ədəbiyyat tarixi əsəri kimi görmək doğru deyildir. Əslində, onun şair və ədib adlandırdıqlarının bir çoxunun irsi (N.Gəncəli, Füzuli, Nəsimi, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov və b.), bəzən birbaşa, bəzən də dolay yolla da olsa, ictimai-fəlsəfi fikir tariximizə aiddirlər. Bu anlamda Köçərlinin əsərinin girişində “milli ədəbiyyatın” əhəmiyyətindən bəhs etdiyi zaman tanınmış şəxsiyyətlərimizi “şairi-qabil”lə yanaşı, “ədibi-fazil” adlandırması təsadüfi olmamışdır. Bizcə, onun “ədibi-fazil” dediyi şəxsiyyətlər ilk növbədə, milli fəlsəfi fikir tariximizlə bağlıdır. O, yazırdı: “Ərbabi-danış və və kamala məlumdur ki, hər bir millətin şən və əzəmətinə, tərəqqi və səadətinə bais olan səbəblərdən biri də onun ədəbiyyatıdır. Ədəbiyyat millətin aineyi-həqiqətnümasıdır ki, onun maddi və mənəvi tərəqqisini və istiqbalı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir. Ədibi-fazil və şairi-qabil millətin maarif xadimləridir. Milləti haqq və səvaba irşad edən, şöhrət və hörmətə yetirən onlardır. Öz asar və əşarı ilə onlar millətin cisminə şəfa, ruhuna səfa, fikrinə cəla, ağına və tamami mənəvi və ruhani qüvvələrinə balü pər verib uca məqama qaldırırlar” (Köçərli, 2005/a: 44).

Qərb xalqlarının (ingilis, fransız, alman, rus və b.) milli ədəbiyyat sayəsində inkişaf etdiklərinə inanan Köçərli sadəcə, yaşadığı dövrünün təsiri altında şair və ədib adlandırdıqları mütəfəkkirlərin bütün irsini “ədəbiyyat” kimi qələmə vermiş, onları “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adı altında toplamışdır. Ancaq o, özü də çox yaxşı bilirdi ki, “ədəbiyyat” deyilən anlayış birmənalı deyil,

yəni o, ancaq nəğmə, məsəl, tapmaca, yanıltmac, bayatı kimi yozulmamalıdır. Köçərli yazırdı: “Ədəbiyyat iki qisimdirdir: bir qismi ağızda söylənən nağıl, hekayətlərdən, cürbəcür milli nəğmələrdən, aşiq sözlərindən, məsəllərdən, tapmacalardan, yanıltmaclardan, ağıçı sözlərindən, bayatılardan ibarətdir. Bu qisim ədəbiyyata ədəbiyyatı-lisani və ya əfvahi və yaxud el ədəbiyyatı deyilir. İkinci qisim ədəbiyyat üdəba və şüəranın, üləma və hükəmanın asari-qələmiyyələrindən vücuda gələn təh-rirat və təsnifatdan ibarətdir ki, bunlar xah nəsr ilə yazılmış olsun, xah nəzm ilə, xah elm və fənuna dair olsun və xah əxlaq və ətvardan, şeir və qəzəliyyatdan bəhs eləsin. Hər iki qisim ədəbiyyatın bünövrəsi və təkyəgahı sözdür ki, qüdrəti-ilahi ilə insanın ağızında zəlq olunubdur və onun vasitəsi ilə insanın batini aləmi məlum və zahir olur, dəqayıqi-məani onunla bir-birindən təmyiz qılınır və bundan əlavə yer üzündə insanın sair məxluqat ilə mabeynində vüqaa gələn müamilatı və rəftarı və mədarisi şərh və bəyan edlən sözdür. Söz olmasaydı, əlbəttə, ədəbiyyat dəxi olmazdı. Bu surətdə insan ilə heyvanın arasında artıq bir fərq də qalmazdı və hal-hazırda müşahidə olunan tərəqqi və təməddüdü dəxi bir əsər görünməzdi” (Köçərli, 2005/a: 45).

Köçərliyə görə, hər iki ədəbiyyatın mövcudluğu ilk növbədə, dilin inkişafı ilə bağlıdır ki, bu da hər tayfaya ya da millətə qismət olmayıb, çünki bir çox tayfalar yaradılışdan mayalarında istedad və qabiliyyət olmadığı üçün dilini zənginləşdirəməmiş, Daş əsrindən çox da uzağa gedə bilməmişlər. Ancaq bir çox qövmlər və millətlər olublar ki, onlar dilini inkişaf etdirməklə müəyyən uğurlar qazanmışlar. Onun fikrincə, dilini inkişaf etdirən qövmlər və millətlərin özü də iki qismə bölünür: 1) ancaq el ədəbiyyatına (şifahi ədəbiyyata) sahib olanlar, 2) el-şifahi ədəbiyyatı ilə yanaşı qələm-yazılı ədəbiyyata sahib olanlar. Köçərliyə görə, el ədəbiyyatı xalqa məxsus olub ağızdan-ağıza varisliklə ötürüldüyü halda, yazı-qələm ədəbiyyatı bir fərdin beyninin məhsulu olub, burada milliyyət nişanəsi və rəyihəsi daha güclüdür. O, yazırdı: “Bunda (qələm ədəbiyyatında F.Ə.) hər bir nağıl və hekayənin məxsusi katibi və münşisi və hər bir təsnifin öz müsənnifi və hər bir şeir və qəzəlin müəyyən şairi vardır. Əlbəttə, bu qisim əsərlərdə milliyyət nişanəsi və milliyyət rəyihəsi cəndan müşahidə olunmaz. Vəli bir müsənnif və şair nə qədər öz millətinə yavuş olsa, onun adət və xüsusiyyətləri üzrə nəvü nüma tapsa, milliyyət qanı onun damarlarında nə qədər artıq cərəyan etsə, bir o qədər onun əsərlərində dəxi milliyyət qoxusu və milliyyət nişanəsi artıq görünəcəkdir. Şairi-kamil və ədibi-fazil həqiqətdə ol ədib və şairdir ki, öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağılı ilə fikir edə” (Köçərli, 2005/a: 51).

Bununla da Köçərliyə görə Güney Qafqazın doğu və güneyində (Dərbənd, Borçalı, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, İrəvan, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Qazax, Lənkaran və b.), Qacarlar dövlətinin isə quzeyində yaşayan (Təbriz, Həmədan, Zəncan, Xoy, Maku, Ərdəbil, Urmiya, Miyanə, Səlməs və b.) Azərbaycan türklərinin də özünəməxsus ədəbiyyatı və dili (bir qədər fərqli şivələrdə danışslar da) vardır. Başqa sözlə, onun fikrincə, Azərbaycan türklərinin bugünkü dili qədim türkcədən müəyyən qədər uzaqlaşmış fars və ərəb kəlimələri özgə tərkib və qaydaya düşsə də, ancaq bütövlükdə bu dildə söylənən və yazılan ədəbiyyat Azərbaycan türk ədəbiyyatıdır (Köçərli, 2005/a: 52-56).

Köçərlinin fikrincə, milli ədəbiyyat tarixi həm də ona görə lazımdır ki, başqa xalqlar kimi Azərbaycan türkləri də öz milli ədəblərini, mütəfəkkirlərini tanısinlar, onlarla fəxr etsinlər: “Aya, biz Azərbaycan türklərinin seretelliləri və çavçavadzələri olmayıbdırımı? Bizim milli şairlərimiz ərəseyi-dünyaya gəlməyibdirmi? Aya, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vücudundan məhrummu qalmışıq? Bu suallara cavab verib deyə bilərik ki, bizim də çox böyük, müqəddər və xoştəb milli şairlərimiz olubdur və lakin mütəəssüf onların qədir və qiyməti nə öz vaxtlarında və nə bu halda bilinməyibdir” (Köçərli, 2007/a: 92). Deməli, Köçərlini milli ədəbiyyat tarixini, o cümlədən də milli fəlsəfi fikir tarixini yazmağa sövq edən də məhz bu suallara cavabların tapılması istəyi olmuşdur.

Köçərli hesab edirdi ki, bir millətin ədəbiyyatı onun məişətinin aynası deməkdir, yəni millətin dolanacağı, inkişafı, tərəqqisi, kamalı onunla ölçülür (Köçərli, 2007/b: 70). Onun fikrincə, milli şairlər, milli mütəfəkkirlər ədəbiyyatda vətənə məhəbbət, millətə xidmət, dostluğa sədaqət kimi müqəddəs hisslərə yer versə daha yaxşı olar (Köçərli, 2007/b: 73). O yazırdı ki, millət böyük bir cisim-

dir ki, bu cismi təşkil və təsis edən hər bir kəs onun üzvləri məqamındadırlar. Belə olan surətdə millətəin salamatlığı, şan-şərəfəti, dövlət və sərvəti, onu təşkil və təsis edən üzv və ünsürlərin mütənasib olub sülh və ittifaq içində yaşamalarından, hər birinin üzərinə düşən vəzifələri əməl etmələrindən asılıdır. Köçərliyə görə, müsəlmanların başqa millətlərdən dala qalmalarına səbəb, məhz bu cür əməllərdən, milli ruhdan yəni milli ədəbiyyatdan, milli təfəkkürdən uzaq qalmalarıdır.

Köçərliyə görə, insanlıqla, bəşəriyyətə bağlı olan problemləri, o cümlədən milli məsələləri, milli ehtiyaclarımızı yalnız şairlər deyil, bütün mütəfəkkirlər düşünməli, onlar millətinin oyanışına, maariflənməsinə, elm və mərifət əldə etməsinə çalışmalıdırlar. Bu baxımdan o, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabında bir çox tanınmış Türk mütəfəkkirlərinin (N.Gəncəli, M.Füzuli, Ə.Nəvai, Y.Nabi, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov və b.) ancaq tərcümeyi-hallarını yazıb və əsərlərindən iqtibaslar gətirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onların yaradıcılıqlarının ədəbi-fəlsəfi yöndən təhlilini vermişdir. Bizi isə burada daha çox maraqlandıran ictimai-fəlsəfi fikir tarixi baxımdan önəmli olan təhlillər, yeri gəldikcə, irəli sürdüyü fərqli mülahizələrdir.

Fəlsəfi və əxlaqi görüşləri. Köçərlinin fəlsəfi və əxlaqi görüşləri daha çox Türk mütəfəkkirlərinin (N.Gəncəli, M.Füzuli, Ə.Nəvai, Y.Nabi, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov və b.) yaradıcılığını təhlili zamanı irəli sürdüyü mülahizələrlə əlaqəlidir. Köçərli Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi yöndən yazdığı əsərlərini təhlil edərkən də daha çox dünyanın yaranışına və insan probleminə, eləcə də insanın Yaradana olan məhəbbətinə, insanın əxlaqına, iradə azadlığına, insan həyatının mənasına və digər məsələlərə diqqət yetirmişdir.

İnsan həyatının mənası və Vəhdət problemi. O, Füzulinin əsərlərinin, xüsusilə də “Leyli və Məcnun” dastanını təhlil edərkən yazırdı ki, onun əsərlərində əsas fəlsəfi fikirlər insanın Yaradana olan məhəbbəti və bu yolda çəkdiyi iztirablardır. Köçərli yazırdı: “Ol dürri-yeganənin uşaqlar əlinə təlim üçün verilən “Leyli və Məcnun” dastanında o qədər hikmətamiz sözlər, dərin fikirlər, nazik imalar və rəqiq işarələr, şairanə nəzmlər və fəlsəfanə şeirlər vardır ki, cümləsini və burada zikr etməyə və şərh qılmağa nə xamədə qüdrət və lisanda bir o qədər təlaqət və fəsahtə vardır. Avropa hükmə və fəlasifəsindən məşhur Artur Şopenhauer “Məhəbbət nədən ibarətdir?” sərlövəsilə yazdığı bir əsərində bəhs verdiyi şərh və bəyanatın çoxunu Füzulinin abdar şeirlərində tapırıq. O fikirləri ki, alman filosofu əlli sənə bundan irəli bəyan etmişdir, onları Molla Məhəmməd Bağdadi üç-dörd yüz sənə bundan müqəddəm xeyli ədibanə və mərəğub surətdə rişteyi-nəzmə çəkmişdir” (Köçərli, 2005/a: 65-66).

Köçərliyə görə, Füzulinin dünyanın faniliyi və insan problemi ilə bağlı fəlsəfi fikirləri saqınamələrdə də öz əksini tapmışdır: “Bu saqınamələrdə o qədər mühəsənət, lətafət və mövzunıyyət vardır ki, onları yazmaqla başa gələsi deyil. Onları diqqətlə oxuyanlar bir tərəfdən dünyayi-dunun qeydindən və nəfsi-şumun hirs və təməindən, alçaq və rəzil əməllərdən, pis işlərdən, fəsid və batil fikirlərdən xilas olub, nuraniyyət kəsb edirlərsə də, digər tərəfdən onların qəlbi bir növ məhzun və könlü tutqun olur. Bu hala səbəb odur ki, Füzuliyi-şikəsthalın qələmi-gövhərsənci tökdüyü dürri-safın əksəri gözdən tökülən əski-müsəffaya bənzəyir, nəinki şadlıq çəməninə yağan barana. Füzuli demək olur ki, möhnət yükünün barkeşi olub, aləmi insaniyyətdə tamami qəmzədələrin və möhnətkeşlərin yüklərini götürmək və məzlumların halına yanmaq üçün xəlv olunmuşdur. Füzulinin ahü nalələri qarelərə dəxi sirayət edib, onları da özü ilə atəşi-hüzn və ələmə yandırır. Amma bu qanmaqda bir feyz və səadət və ülvıyyət vardır ki, o atəşə yanan istər ki, bir də yansın. Bu cansuzluq pərvanənin şam başına dolanıb yanmağına bənzəyir” (Köçərli, 2005/a: 70).

Köçərli hesab edirdi ki, insan ölümdən qorxub fəna aləminə köçməkdən məyus olmamalıdır. İnsan üçün ölümü haqq sayan mütəfəkkirə görə, bu dünyadakı həyatın mənasını başa düşməyib, dünyada hər bir şeyi heç, mənasız, anlamsız (nihilizm) sayıb özünə qəsd etmək doğru deyildir. Başqa sözlə, bu dünyada hər bir şeyin puç, fani olub, əsil aləmin fəna aləmi olması həqiqət olduğu halda, Yaradanın bu iradəsinə qarşı çıxıb fani dünyanın qəmini yeyib şübhələr içində olmağın, ya da ancaq fəna aləmi üçün yaşamağın da faydası yoxdur. Onun fikrincə, bu baxımdan real dünyanı in-

san üçün ancaq qəm yeri hesab edib, fəna aləmində azad yaşamağı düşünmək də əbəsdir. O, yazırdı: “Belə olan surətdə mərgdən xəvf etmək və fəna aləminə köç etməkdən məyus və mükkədən olmaq böyük bir səhv deyilmi? Həqiqət-haldan bir növ bixəbər və qafil olmaq deyilmi? İnsan üçün ölüm haqdır və aye-yi-vafı hidayə məzmununca “külli şeyin halikun illə vəchəhu” – baqi və əbədi qalan ancaq bir qaliri-zülcəldir. Bu cəhətə dünyanın qəmin yeməkdən və övzai-zəmanədən dilgir və şaki olmaqdan bir fayda yoxdur. Vəli insan necə ki, diridir, həyatın qədrini gərəkdir bilsin və haqq-taala ona mərhəmət qıldığı qüdrət və bacarığı xeyir işlərə və haqq yoluna sərf eləsin. Tək fəna arzula-maqdan bir mənfəət yoxdur və haqq-təalanın əmri bizə səy və təlaşdır. Zaviyənişinlik və bikaşılıq-dan bir şey çıxmaz. Bizim bu əsri-şumda həтта mədəni tayfalar arasında dəxi diriliyi biməzmun bilib dünyadan və onun keşməkeşindən bizar olub canlarına qəsd edənlər az deyildir. Axır vaxtlarda elə ittifaq düşür ki, paytaxt şəhərlərdə intihar edənlərin həddi və hesabı əndazədən çıxır və ricali-dövlə-ti, polisə məmurlarını, hükəma və fəlsəfə fırqələrini fikir və əndişəyə salır. Bu hədsiz intihara sə-bəblər çoxdur. Vəli ümdəsi dünyadan bizar olub beş günlük həyatı puç və biməzmun bilmək əqidə-sidir” (Köçərli, 2005/a: 475).

Onun fikrincə, İslam aləmində də bu cür nihilist (heçlik) düşüncə və əqidədə olanlar hər daim olub, bunlardan biri də Füzulidir. O, yazırdı: “Təkcə Füzulinin: Əlqissə, vücud dami-qəmdir, Aza-dələrin yeri ədmdir, – şəri ona kifayət edir ki, çoxlarını qəfildən ayılıb beş günlük dünya məişəti-nin puç və boş olmağı barəsində böyük əndişəyə salsın. Başqa bir əcəm şairi bu xüsusda demişdir: Biz heçik, cahan heç, qəm və şadlıq heçdir. Heçlik üçün narahat olmaq xoş deyildir” (Köçərli, 2005/a: 475).

Burada deyə bilər ki, Qərb mütəfəkkirlərinin çoxundan fərqli olaraq İslam-Türk mütəfəkkir-ləri, o cümlədən də Füzuli, Nigari, Məhvəşi və başqaları bu dünyanı heçlik, fani adlandırır daha çox fəna aləminə tapınıb, hər bir şeyi Yaradanın iradəsi, tövhidi və qüdrətinə bağlayıblar. Bizcə, Köçərli də Füzuli, Məhvəşi, Nigari və başqaları kimi bir tərəfdən İslam dininə səmimi qəlbədən inanan bir ziyalı kimi, bu dünyanı fani, puç görüb əsas Yaradanın birliyini və əbədiliyini qəbul etsə də, digər tərəfdən onlara nisbətən bu dünyanı tamamilə “beş günlük”, puç və fani hesab edib millət, vətən, in-sanlıq üçün çalışqan olmamağı doğru hesab etməmişdir.

Bu baxımdan F.Köçərli Füzuli və Məhvəşi kimi, Nigarinin də dünyagörüşünün əsasında daya-nan, daha çox fəna aləminə bağlı olan ilahi eşq, Tanrı sevgisini bəyənsə də, bizcə, ancaq onun həd-dən artıq real dünyadan uzaqlaşmasını çox təqdir etməmişdir: “Hacı Mir Həməzə əfəndinin yazdığı əşəri-mütənəvvənin cümləsi eşqi-həqiqiyyə, məhəbbəti-ilahiyyə, hüsni-təbiyyə, mədhi-mövlaya, mərifəti-xudaya, eşq yolunda sədaqət və dəyanətə və sair övsafi-həmidələrin mədhinə şamil kəlam-lardır” (Köçərli, 2005/b: 152).

“Dünyada heç bir şey və heç bir əməl məşiiyyəti-ilahisiz deyil, belə olan surətdə meyə meyl etməkdə və ya onu tərki qılmaqda şairdə nə təqsir var və onun özü bilmir ki, o, günah əhlidir yoxsa əhli-savabdır” (Köçərli, 2005/b: 119), - deyən Köçərlinin sözlərindən belə anlaşılır ki, o, insanın da əvvəl-axır Yaradana üz tutacağına şübhə etməmişdir. O, daha sonra yazırdı: “Çün hər şeyi cünbişü hərəkətə gətirən və hər şeyə ruhi can verən, hər şeyi gözəl, lətif, mərgübü tərtazə qılan eşqdır, ona binaən külli-məxluqata sahibü həkmfərman olan, cəmi yaranmışa ağalığ edən, xüsusən bəni-növi-bəşəri öz təhti-idarəsində dolandıran, piri cavana, cavanı pirə, tərsanı müsəlmana, müsəlmanı tərsa-ya bən edən dinü məzhəbi, malü canı, qeyrətü himməti, irzü namusu, namü şöhrəti öz əlində əsir edən lazım olduqda cümləsini badi-fənaya verən eşqdır” (Köçərli, 2005/b: 329).

Ümumiyyətlə, o belə hesab edirdi ki, dünyada nə qədər kəşf və ixtiralar olsa da, əsas sirlər in-sanlara bəlli deyil. O, yazırdı: “Əgərçi bizim bu tərəqqi əsrində çox şeylərin və əlamətlərin ülumi-mütənəvvəə sayəsində künhü mahiyyəti açılıb bilinməkdədir və gün-gündən növbənöv ixtiraat və kəşfiyyat olunmaqdadır və dünyada çox sirrlər və hikmətlər vardır ki, əqli-bəşər onları dərk etmək-də aciz və qasirdir” (Köçərli, 2005/a: 251). O, daha sonra yazırdı: “Doğrudur, elm sayəsində çox gizli sirrlərin və naməlum şeylərin səbəbi-xilqəti və mahiyyəti kəşfə bəyan olunubdur və olunmaq-

dadır, amma daha da çox şeylər var ki, onlar təhqiqü tədiqi olunmayıbdır və bu yolda hükəməvü filosoflar xeyli zəhmətlərə və məşəqqətlərə giriftar olublarsa da və ömürlər sərf ediblərsə də, yenə də bir məqama vasil olmayıblar və çox üləməvü hükəma axır nəfəsində həsrətlə canlarını təslim etdikdə dünyaya cahil gəlib, cahil getdiklərini söyləyiblər. Hasili-kəlam biz dediyimiz budur ki, xudavəndi-ələm öz qüdrəti ilə yaratdığı ələmin hər şeyində bir hikmətü sirr vardır və hər nə ki, yaradıbdır, tamamisini öz yerində xeyli gözəl və qəşəng yaradıbdır və bu xüsusda bir etirazü irad ola bilməz” (Köçərli, 2005/b: 385).

Onun fikrincə, insanı digər canlılardan fərqləndirən cəhətlərdən biri də şüur, ağıl vasitəsilə **iradə azadlığı**nı dərk etməsidir. Başqa sözlə, iradə azadlığının əhəmiyyətini irəli sürən Köçərliyə görə, insan öz hərəkət və davranışlarında başqalarını təqlid etməməlidir: “Əqlü fərasət haqq-taalənin öz bəndəsinə verdiyi ən ali və gözəl nemətlərdir ki, insan onların vasitəsilə sair məxluqat və heyvanatın əfzəli və əsrəfi olubdur. Hər şəxs gərəkdir bu gözəl nemətin qədrini bilib onunla şərəflənsin. Özgə ağıl ilə, özgə tədbir ilə dolanan, öz aqlını unudub, öz fəhmü dərrakəsini yatızdırıb qeyrilərə təqlid edən, müridbazlıqda ömrünü zay edən kəs həmişə fəlakətdə və zillətdə olacaqdır. Amma müsəlman ruhaniləri və onlar ilə müttəfiq müsəlman edib və fazilləri məqamında olan ağayimöhtərəmin çoxu bu əqidədədir ki, adam öz əqli-qasiri ilə iş görsə, axırda peşmanlıq çəkər. Bəs lazımdır ki, öz rəyincə iş görməyib qeyrilərin buyurmağına qulaq asasan və əmrinə tabe olasan” (Köçərli, 2005/b: 281).

Ona görə, müsəlmanların çoxu bu əqidədədir ki, hüriyyət və azadlıq ancaq fəsad və inqilab törədicidir. Deməli, onların sayəsində rahatlıq tapmaq qeyri-mümkündür. Köçərli bu cür düşüncələrin dilindən yazırdı: “Avama hüriyyət verilsə, o öz bildiyini eləyəcəkdir və belə olan surətdə bir kəs onun xətasından və bəlasından eymən və fariq qalmayacaqdır. Bəs, bu xətalardan və fəsadlardan salamat qalmaq üçün nə lazım gəlibdir hər kəs öz əqlü rəyini işlətsin, ağıllılarımız və işbilənlərimiz hər nə buyursalar, sairləri də onların əmrlərinə müti olsunlar və onlar göstərdiyi yol ilə getsinlər” (Köçərli, 2005/b: 281). Köçərliyə görə, bir tərəfdən baxanda, bu yaxşı məsləhət olsa da, ancaq digər tərəfdən yanlışdır: “Amma iş budur ki, ağıllılarımız və işbilənlərimiz həmişə avamın xeyrini mülahizə eləmir, onun nəfinə çalışmır, bəlkə onların əksər övqat fikrü xəyalları budur ki, avamı avamlıqda saxlayıb, onların avamlığı və qanmazlığı sayəsində özləri kəməli-rifahət və səadət ilə güzəran etsinlər” (Köçərli, 2005/b: 282).

Köçərliyə görə, bu baxımdan hər şeydən əvvəl bizə lazım olan elm və bilikdir, çünki elm və kamalsız tərəqqi etmək qeyri-mümkündür: “Elm və kamalmız olsa, öz başımız ilə iş görməyə müqtədir ola bilərik, o halda bizə qəyyum dəxi lazım olmaz. Onda qoyunluq halından çıxıb çobansız da başımızı dolandıra bilərik, onda hüriyyətin də səməri acı olmaz. Və bir kəsin qeyrisinə xeyirdən başqa zərəri olmaz. Hər bir şəxsin zəhməti təklikdə özünə nəf gətirən kimi, ümum nassə də onun xeyri yetişər” (Köçərli, 2005/b: 282).

O inanırdı ki, Yaradana sidqi-dil ilə ümid edən insan öz arzusuna yetişər, hər niyyəti hasil olar. Ancaq Yaradana ümid bağlamaqla yanaşı, Köçərliyə görə insanın səy və zəhmət göstərməsi də lazımdır: “Əlbəttə, Rəzzağə (yəni Yaradana-F.Ə.) ümid bağlamaq hər cəhətdən yaxşıdır. Məsəldir ki, ümitsiz düşmənin olsun. Ümid olmayan yerdə insanın zindəganlığı nəyə lazımdır? İş ümid ilədir, ümidə bağlıdır. Ümitsiz kim bir işə şüru edə bilər? Ümid işin ruhudur. Amma söz buradadır ki, ümidə yetişmək üçün onun səmərini dadmaq üçün səy və zəhmət lazımdır. Zəhmətsiz murad və mətləbə yetişmək mümkün deyil, mümkün olsa da, zəhmətsiz muradın meyvəsi bir o qədər ləzzətli və şirin olmur. Necə ki, zəhmətlə yetişən meyvənin dadı ləzzətli olur. Haqq özü də ona ümid bağlayanı dost tutur, bəşərti ki, ümid bağlayan şəxs əl ayağını boşaldıdan böyrü üstə yatmaya ki, “Allah yetirəcəkdir” ki, “Allahdan buyruq, ağzıma quyruq”, bəşərti ki, ümid bağlayan şəxs alının tərəfini silə-silə zəhmət çəkə və haqqdan naümid olmaya. Atalar haqqın dilindən deyiblər: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”. Hərəkətsiz bərəkət hərgiz müyəssər olmaz (Köçərli, 2005/b: 282-183)”. O, daha sonra yazırdı: “Kəsbinə ümidvar olan, yəni zəhmət çəkən adam heç vaxt məhrum qalmaz. Bu şərt

ilə ki, onun kəsbi halal olsun. Çün halal kəsb özü ibadətdəndir. O ki qaldı “qəzaya riza vermək” bu xüsusda bizim də rəyimiz budur ki, qəzaya lazımdır riza olmaq, yəni insanın başında qəzadan bir iş gəlsə, artıq cəza-fəza etməmək. Çünki ağlamaq və ah-zar etmək ilə vüqaa gələn bəlavü müsibəti rəf etmək olmaz və lakin insanın öz məişətini düzəldib arəstə qalmasa və boş-bikar oturub “hər nə mü-qəddərdir, o olacaqdır” – deyib bir şüglü kəsb dalınca getməsə, gün-gündən pozğun və pərişan hala düşər olacaqdır və öz pərişan halını qəzavü qədərə həml eləməyin (bu əqidə eyni batil əqidədir) nəticəsi axırda fəqirlik və dərvişlikdir...” (Köçərli, 2005/b: 283).

Beləliklə, Köçərli insanın yalnız bədəninin qayğısına qalıb bu dünyada yeyib-içməklə, yatmaqla, sakit yaşamaqla ömrünü keçirməsini doğru hesab etməmiş, onu daim mübarizəyə səsləmişdir. O, yazırdı: “Həqiqətdə məhz-istirahəti bədən və fərəqati-cism ilə dolanmaq heyvaniyyətdən bir az bəridir. Künci-üzlət və qənaəti qənimət bilib, beş günlük ömrü xabi-qəflətdə, yəni ancaq yeyib-içməkdə keçirmək, məhz bir bədənə xidmət edib, onun zəruriyyətini mühəyya etməyə çalışmaq və ruhun varlığından bilmərrə bixəbər olmaq insanın sırf cəhalət və avamlığına dəlalət edir” (Köçərli, 2005/a: 77).

Köçərli hesab edirdi ki, ədalətsizliyə, haqsızlığa qarşı təkbaşına qalsa belə insan daima mübarizə aparmalı, sonuna qədər müharibə meydanını tərk etməməlidir. Köçərli yazırdı: “Əlbəttə, tək öz nəfsinin salamatlığını mənzurda tutmayıb, ümumnasın xeyir və səlahi yolunda səy və təlaş edən şəxsın başında bəlalər çoxdur, nəinki o adamın ki, cümlə məxluq ilə müdərri edib, hər işdə vahid öz mənfəəti-şəxiyyəsinə gözləyər. Əlbəttə, rastrovluqda, dürüstkirdarlıqda və həqiqətpərəstlikdə xəta və xəter çoxdur, nəinki haqq söyləməkdən çəkinib, məhz öz səlahi üçün künci-fərəqətdə sükunət ixtiyar etməkdə. Amma bununla belə, bizim ixtiyarımız yoxdur ki, xalqı haqq söyləməkdən, dürüstkirdar olmaqdan və haqq qolunda fədakar olmaqdan daşındıra. Biləks, hər bir sahibi-viddanın və əhli-daniş və mərifətin əvvəlinci vəzifəsi əbnayi-milləti düzlüyə və doğruluğa dəvət etməkdir. Vətən uğrunda və millətin tərəqqisi və təalisi yolunda onları candan və başdan keçməyə, cürətli, şəci (şücaət F.Q.) və müstəqim olmağa tərgib və təşviq etməkdir. Və illa adam bir öz başını və nəfsini qorumaqla, öz mənfəəti-şəxiyyəsinə güdməklə, hər qisim cövr və sitəmə tab gətirib, hər bir bari-töhmət və məzəmmətə mütəhəmmil olmaqla və bu qədər xar və zəlil olub, qeyrilərin təhti-hökumətində əsir-var güzəran edib, bu günə dolanmağın adını “müdara” qoymaqla həqiqi səadətə və həqiqi nicata vəsilə olmaz. Belə dolanmağın nəticəsi qorxaqlıq, kəmcürətlik və yasarlıqdan başqa, zillət və məşəq-qətdən səva bir şey olmaz. Öz rəy və fikrimizi açıq deməkdən çəkinib, əyri ilə doğruya fərq qoymayıb, haqqa və nahaqqa “bəli, bəli” deməklə belə fəna hala düşmüşük. Bizim əqidəmizə görə, tərəqqi və səadətimizə lazım olan əsbablardan birisi də cürətli, fədakar və dürüstkirdar olmaqdır” (Köçərli, 2005/a: 77).

İnsanı təkbaşına qalanda belə mübariz olmağa səsləyən Köçərli, bu baxımdan onun bütün hər şeyi alın yazısına bağlayıb “Allaha təvəkkül” düşüncəsindən çıxış etməsini də xeyli dərəcədə doğru hesab etməmişdir. Ona görə, belə düşünmək doğru deyildir ki, Allah insanları bilərəkdən varlı ya da kasıb yaratmış, eyni zamanda, birinə xoşbəxtlik, digərinə isə bədbəxtlik qismət etmişdir. F.Köçərli-nin fikrincə, bu cür düşüncələr həm də ona görə doğru deyil ki: “Haqq-taala hamı adamları bir halda, bir surətü heyətdə yaradıbdır və cümləyə ağıl, zəhin və fərasət əta edibdir. İnsanı yaradanda birisinin alınına ağılıq və birisinininkinə rəiyyətlik nişanəsi vurmayıbdır. Birini fəqir və birini münim yaratmayıbdır. İnsan arasında vüqaa gələn bu fərqu təfəvüt, bu ədalətsizlik və ədavət insanın əməlinə, tamah və hirsindən törəyib zühura gəlibdir və necə ki, adamlar öz nəfslərinə və bətlərinə qulluq edəcəklər, öz hirs və tamahlarına tabe olacaqlar, yer üzündən zülm və sitəm əksilməyəcəkdir. İnsanlar firqə-firqə olub, bir-biri ilə cəngü cidal edəcəklər. Yer üzündən büğzü ədavət, nifaqu fəsad qurtarmayacaqdır. Və bu büğzü ədavəti, nifaqu fəsadı Allah yaratmayıbdır, insanın özü yaradıbdır. Həmişə fəqir istəyibdir ki, fəqirlikdən və yoxsulluqdan xilas olsun, dövlətli də istəyibdir ki, dövləti və malı əldən verməsin və hətta bacardığı qədər dövlətinin üstünə daha da dövlət artırsın. Bu yolda hər iki sinfin arasında həmə vəqt nizavü nifaq olubdur və olacaqdır” (Köçərli, 2005/b: 386-387). O,

daha sonra yazırdı: “Doğrudur, haqq-taala insana atadan-anadan mehribandır və o mehribanlığı cəhətinə insan insana əbəs yerə zülm etməz, onu dərdu bəlalara düşər qılmaz. Ona binaən bizə bir müsibət və bəla üz verdikdə haqqdan şikayət etməyimiz nahaqqdır. Çünki həqiqəti halda o bəla müsibətlərin vüqaa əksər-övqat bəis özümüz oluruq. Allahın bunda bir qarışacağı yoxdur. Amma acizliyimiz və avamlığımız ucundan öz təqsirimizi və qəflətimizi haqqdan görüb, şaki və asi oluruq. Bilmək gərəkdir hamı müsəlmanlar və elmsiz tayfalar bu batil əqidə üzrə yaşamaqdadırlar” (Köçərli, 2005/b: 387).

Köçərli bir tərəfdən “Allaha təvəkkül” düşüncəsinə qarşı çıxıb, Allahın hamını bərabər yaratdığını, ancaq bərabərsizliyin insanların özü tərəfindən yaradıldığını iddia etməklə yanaşı, digər tərəfdən də insanın iqbalının, bəxtinin bağlı ya da açıq olması təqdirdə bəzi hallarda onun səy, zəhmətkeş və çalışqan olub olmamasının əhəmiyyətsiz olduğuna da inanırdı. O, yazırdı: “Bu həqir bəndə həmişə bu etiqad üzrədir ki, əksəri-övqatda şəxsən xoşbəxt və rahat olması öz səyi ehtimamına bağlıdır. Hər bir iş insanın elm və kəmalından, bilik və təcrübəsindən asılıdır. “Zəhmət çəkməyən bal yeməz”, “cəfa çəkməyən səfa görməz”. Bu etiqadda ola-ola həqir bu doğrunu da inkar edə bilməz ki, insanın iqbalı açılarda və bəxti gətirəndə zəhmətsiz və məşəqqətsiz də hər tərəfdən onun üstünə dövlət və nemət axıb tökülür, hər yerdə ona hörmət və izzət görsənir. Və bu bəxt gətirən vaxt onun mal və dövlətini, cah və cəlalını saxlamağa “bir tarimuy” kifayət eləyir. Amma vay o gündən ki, bəxt insandan üz çevirə, iqbal gətirməyər. Bu halda adam nə qədər çalışıb-əlləşsə və nə qədər cəlini zəhmət və cəfa oduna yaxsa, yenə də axırda biçiz və əliboş qalacaqdır... İnsandan dövlət və hörmət üz döndərüb gedəndə, filhəqiqə, nəinki zəncir ilə, bəlkə heç bir qüvvə ilə onu saxlamaq mümkün olmaz” (Köçərli, 2005/a: 481-482).

Köçərli mütəfəkkirlərin dünyagörüşlərini tədqiq edərkən **əxlaq məsələsinə** də diqqət yetirmiş, cavan yaşındakı insanla yaşlı bir insanın həyata baxışını müqayisə etməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Əyyami-cavanlıqda az adam tapılır ki, həyatın qədrin bilib, onu bihüdə sərf eləməsin və şairin zəbunü pərişan halını pirlik mövsümündə öz vücudunda hiss eləməsin, hirs, tamah, hübbi-cahi, mərtəbə, hübbi-malü miknət, löhvü ləəb, büğzü ədavət, məniyyət, sərkeçlik, bəxlü həsəd və zülmü sitəmə adət və sair övsafi-zəminə və əxlaqi-rəzilə ki, cümləsi avamlıq və cəhalət nəticələridir, cismü ruhumuzu bir növ zəbtü təsərrüf edibdir ki, həqqü həqqaniyyətdən, insafü mürvvətdən və əsl bəşəriyyət və insaniyyət nə olduğundan bilməliyə qafil və bixəbərik. Ancaq axır nəfəsimizdə qəflətdən gözü-müzü açıb, ölümü önümüzə görüb xəvfü əndişəyə düşürük və şairin dili ilə bu günə tövbə və istiğfar eləyirik. Əgərçi axırkı peşmanlıq fayda verməz, vəli tövbə və inabədən başqa bir çarəmiz yoxdur” (Köçərli, 2005/a: 321).

Köçərliyə görə, əsil insana yaraşan sifət odur ki, zahiri zəhətdən özünü göstərməklə deyil mənəvi və əməli baxımdan igid olsun: “Çul və çuxaya bəzənib zahirələrinə zinət və sığal verənlərə kişi demək şayəstə deyil. Həqiqətdə mərd igid o kəsdir ki, özünü dağa-daşa toxuyub haqq yolunda mər-danə dava eləsin” (Köçərli, 2005/a: 342). O, hesab edirdi ki: “...insanın başına qisim-qisim bəlalər gəlməsə və o, cürbəcür bəlalara və müsibətlərə mübtəla olmasa, ənvai-təcrübə və imtahanlar sınaq olunmasa, ruzigarın kürəsində əriyib dəsti-qəza ilə vurulan çəkilər altında döyülməsə, qəllü qəşdən hərgiz pak ola bilməz və dərəcəyi-kəmalə irişməz” (Köçərli, 2005/a: 347).

Deməli, insanın kamilləşməsi üçün cavanlıqda başına gələnələr, eyni zamanda həyatda qazandığı bir çox təcrübələr mühüm rol oynayır. Burada ən vacib olan məsələlərdən biri də odur ki, insan öz yanlış, doğru hərəkət və davranışlarını bilməlidir. O, yazırdı: “Doğrudan da öz eyib və qəbahətini görməyib, qeyriləri eyibləndirən və özgülərə töhmət edən şəxsdən nə hörmət və mərifət təmənnə eləmək olar? Öz pozğunluqlarını görməyən, çirkin və nasəza əməllərindən utanıb şərm və həya etməyən adam, söz yoxdur ki, özgedən də utanmaz və bişərmanə sevmədiyi adamın haqqında hər qisim iftira və böhtanı söylər. Bu qisim adamlardan kənar dolanmaq eyni-məsləhətdir” (Köçərli, 2005/a: 482).

Onun fikrincə, bəziləri hesab etsələr də ki, “hər bir vücud qabili-tərbiyə və təlim ola bilməz. Elə bir cövhərsiz, gövdən və fūrumayə şəxslər var ki, gövdən və fūrumayə şəxslər var ki, nə qədər onlara təlimü tərbiyə olunsay, yenə də avamliqda və sərf heyvaniyyətdə qalıb, ruhaniyyət və mənəviyyət cəhətinə tərəqqi edə bilməzlər... Girdəkan yapışmayan kimi, tərbiyə də nahəli dənə təb şəxsə təsir edə bilməz” (Köçərli, 2005/b: 65). Köçərliyə görə, bu müəyyən qədər doğru görünə də, ancaq insan elm və tərbiyə sayəsində ədəblə əxlaqında tərəqqi tapa bilər. Belə ki, insan üçün səadət mayasının əsası tərbiyədir və tərbiyəsiz elmin də faydası yoxdur (Köçərli, 2005/b: 66).

Köçərli belə bir qənaətə gəlmişdir ki, dünyanın yaranmasından bu günə qədər insan keçdiyi həyat yolunda daha çox müsibətə deyil, mənfi amillərə meyil göstərmişdir: “Dünya yaranandan bu anacan Adəm atanın övladı öz şəxsi mənfəətlərini mülahizə edib dövlət və sərvət sahiblərindən qisim-qisim təmənna nəzərdə tutub doğrunun üzünə yalanın qara pərdəsini çəkməyə mötəd olublar. Müflis və miskinlərin hünəri olmayıbdır ki, doğrunu kəmal-i-cürət ilə söyləyib düruğu və hiyləbaz münəccimlərin yalanlarını batil eləsin və haqqı yetirsin. Belə ittifaqlarda hər tərəfdən onun üstünə tənqərvər və nəfəspərəst dənə və fūrumayə şəxslər hücum edib ağzını qapayırlar və özünü də xalq içində bihərmət və biabır ediblər. Ol səbəbdəndir ki, müsəlman qardaşların arasında yalan söyləmək və haqqı gizlətmək adi bir şey olubdur və hətta bəzi ittifaqlarla hünər sayılır. Bu minval haqqa güc və zor edib kizb və yalana rəvnəq verməyin adını “düruği-məsləhətamiz” qoyublar” (Köçərli, 2005/a: 482).

Köçərli şairlərin cəmiyyətdəki mövqeyini də ifadə etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, şairin əsas peşəsi odur ki, doğrunu doğru, əyrini də əyri yazsın, yalançı və məddah olmasın. O, yazırdı: “Həqiqi şairin və həqiqi ədibin yazmaqdan və şer deməkdən başqa bir şüglü sənəti gərək olmasın. Əgər şair peşəkar və əhli-sənət olsa, o sənət və peşə şairin yazmağına, şerlər vasitəsilə yoxdan xəlp etməyinə, onun təbinin açılıb barvər olmağına mane olardı. Şairin sərmayəsi haqqa-taala ona bəxşü əta qıldığı təbi-səlimdir ki, ondan nəşət edib zühura gələn cəvahirələrin hər birisinin ərbabı nəzərində qədrü qiyməti ziyadədir” (Köçərli, 2005/b: 74). O, daha sonra yazırdı: “Həqiqi hüsnə və mərifətül ilahə vasil olmaq istəyən adam əzəl şəmsini gərək axtarib bulsun, çünki məcazi dilruba və məhvəşlərin hüsnü lətafəti daim deyil, müvəqqəti, boş bir şeydir. Ona mübtəla olmaq layiq və şayəstə deyil və insan üçün kəsri-şəndir. Əsil həqiqiyyətə və mənəviyyətə talib olan kəs gərəkdir.

Hərimi-Kəbə ilə səhni-deyrdə bir təvafüt görməsin və bu müqəddəs məqamlara da bir nəzər ilə baxsın. Şair əsl hürriyyətpərəst olub, azadəyi-əfkar və hürriyyəti-dinü etiqaad onun baş arzularından birisidir. Şair üçün məscid, kəlisə, künişt və qeyr arasında əsla təfavüt yoxdur. Bunların cümləsi Allahın evi mənzələsində müqəddəs və pak məqamlardır ki, ibadət və mərifətullah üçün bina olubdur” (Köçərli, 2005/b: 114).

Ona görə, həqiqi şairin baş vəzifəsi mənəni yetirməkdir: “Çünki hər bir qissəvü hekayətin ruhu onun içində olan mənə və məzmunudur. Nə qədər ki, şairin başında doğan təzə fikirlər aydın, açıq və salamat olsa, bir o qədər də onları bəyan etmək asan olur. Çətini ancaq fikrin başda doğub pərəvəriş tapmağıdır. Dolaşiq və qarışıq fikirlərin zühura gəlməsi də dolaşiq olur və bəzi şairin yazılarının kəlamə o qədər qarışıq və bulaşiq olur ki, o qədər ağır və qəliz ibarələrlə malamal olur ki, elə ölçüsüz və biçiksiz yaraşılmayan dona geyinilir ki, onları oxuyanlar bir şey fəhm edə bilmir və bu kəlamı yazmaqdan şairin ümdə məramının nə olduğunu anlayıb başa düşmürlər. Zənn edirəm ki, əgər şairin və ya ədibin özündən dəxi soruşulsa ki, cənab filan, sizin bu kəlamı yazmaqda əsl məramınız nə olubdur və bunun ruhu, canı nədədir, hansı mətləbi ifadə etmək istəyibsiniz, ol cənab bu suallara cavab verməkdə aciz qalar...” (Köçərli, 2005/b: 382).

Köçərliyə görə, şairin-mütəfəkkirin əsas silahı isə “Söz”dür. Çünki dünyadan öncə də, dünyanın özünün də, dünyada nə varsa hamısının da, o cümlədən bütün məxluqatın da vücuda gəlməsinə səbəb “Söz” olmuşdur. Ona görə “Söz”ün meydanı o qədər vüsətlidir ki, onun sərhəddi və əndazəsi təsəvvürə gəlməz. O, yazırdı: “Sözsüz cümlə məsələlər və sirrlər aləmdə iləl-əbəd puşidə qalardı və insanın heyvanat və nəbatat qismindən artıq bir fərqi və təfavütü olmazdı və aləmdə cümleyi mafis-

süvər olan gənci-xəməşəndən zühur etməzdi. Bəs, nə vaxtdan ki, dünya yaranıbdır, onda vüqə gələn əlamətlərin cümləsində sözdən bir əsər var. Məhfəzeyi-nitqdə söz canbəxş olan bir gövhəri-dil-kəşdir və sətri-zəmayir ona bağlı olub, kəşfi-bəyanı ondan asılıdır. İnsanın fikrində yeni doğub təşkil bulan qissələri ən əvvəlcə bilən və onları əlvan libas geydirib aləmə göstərən sözdür və nə qədər ki, dünyada söz köhənəvəzdir, vəli yeni doğduqda yenə türü təzədir və Şeyx Nizaminin dediyi haqdır ki, bizim həyatı məmatımız söz varlığına və yoxluğuna vabəstədir” (Köçərli, 2005/b: 314).

Sosial-siyasi görüşləri. Köçərlinin yaradıcılığında sosial-siyasi məsələlər, o cümlədən dövlət, hakimiyyət, idarəetmə, despotizm, gerilik, yenilikçilik və s. mühüm yer tutmuşdur. Məsələn, o, Qacarlar və çar Rusiyasındakı hakimiyyətlərin despotizmini açıb göstərməyə çalışmışdır. Bu anlamda o, A.A.Bakıxanovdan bəhs edərkən onun Təbrizdə olarkən şəhər əhalisini tənqid edən şeirinə diqqət çəkirdi. Köçərli yazırdı: “Əgər indi “İbrahim bəyin səyahətnamə”sinə diqqət yetirilsə, yəqinlik hasil olar ki, bu müddəti-mütəmadiyyənin ərzində Təbriz əhalisinin əhvali-ictimaiyyəsi, övzai-məişəti və əxlaqi-rəziləsi sabiqi qərar üzrə davam etməkdədir. Bu uzun müddətlərdə cümlə millətlər ayılıb tərəqqi etdikdə müsəlmanlar yatmaqdan usanmadılar; yatdılar və belə fəna hala düşdülər, məğlub və məyus oldular” (Köçərli, 2005/a: 273).

O, belə bir nəticəyə gəlirdi ki, Qacarlarda və digər müsəlman dövlətlərində zahirdə inkişaf görünsə də, mahiyyət etibarilə heç bir şey dəyişməmişdir. O, yazırdı: “Zahirdə guya bir az tərəqqi əsəri görünür, amma həqiqəti-hala diqqət yetirdikdə yəqinlik hasil olur ki, müsəlmanlar mənəvi və həqiqi tərəqqidən yenə də çox uzaqdırlar. Hətta təqəllübdə, xəyanətkarlıqda, bəxşlü həsəddə və bir-birinin canına və malına düşmən olmaqda irəlikindən bir az da artıq qabağa gediblər” (Köçərli, 2005/a: 351).

Qasım bəy Zakirin bir çox şeirlərində çar məmurlarının xalqa etdiyi zülm və sitəmi geniş şəkildə təhlil edən Köçərli hesab edirdi ki, o, divan məmurlarının qüsurlarını şairənə zikr edib, onların avam xalqa etdiyi zülm və sitəmi doğru göstərmişdir: “Burada cayi-təəssüf və heyrət budur ki, altmış-yetmiş sənə bundan irəli divan xidmətçiləri xəlayiq ilə nə növ rəftar etmişlərsə, indi o günə rəftar etməkdədirlər. Bu müddəti-mütəmadiyyətdə ki, az qalıbdır tamam bir əsr etsin, - onların əxlaq və adabında bir təbəddülat, bir tərəqqi əsəri müayinə olunmur. Zahirdə ədalət və sədaqət məmurları və zakon tərəfdarları adlanırlarsa da, əsl həqiqətdə əhli-zələmədirlər. Şügl və sənətləri şərərət və fəsad törətməkdir, xilafı-qanun və ədalətsiz işlər etməkdir. Hər qism fənn və fücələri xalqın malını yemək və özünü avamlıqda saxlamaq dairəsində işləyir. Dəryalarca verməsən, bir içim su almaq sənə müyəssər olmaz; qızıl və gümüş ilə ciblərini doldurmasan, işin yeriməz və muradına çatmazsan. Onların tamahı həzrət Əli-Zülfüqarından kəskinqırandır. Bədəbəxt o kimsəndir ki, onların toruna düşsə. Onun tamam şirəsini çəkməmiş, onu xilas etməzlər” (Köçərli, 2005/a: 334-335).

Köçərlinin fikrincə, hətta Axundzadə də bir neçə komediyasını Zakirin bu cür gerçəkçi ruhu və onun real hekayətləri əsasında yazmışdır: “...bəzilərinin rəvayətinə görə, «Hacı Qara» təmsilatının əslü binasını və Mərdi-xəsisin keyfiyyəti halını Mirzə Fətəliyə mərhum Qasım bəy nəql edibdir və həmçinin həkimi-nəbatat Müsyö Jordanın sərgüzəştinə dair bir para təfəsilatı mərhum Axundzadə Zakirin dilindən yazıbdır. Vəli Mirzə Fətəli bu hekayətləri qərribə bir donə geydirib, misli bərabəri olmayan komediyalar vücuda gətiribdir” (Köçərli, 2005/a: 421-422). F.Köçərli daha sonra yazır: “Qasım bəy Zakir həqiqi bir milli şair imiş. Öz əsrinin aynası olubdur və məişəti-milliyəsini – necə ki, var imiş, – eyni ilə yazıb, bizim üçün böyük bir yadigar qoyubdur. Öz əsərində şayani-diqqət olmuş olan bir şey qoymayıbdır ki, ona əl aparmamış olsun” (Köçərli, 2005/a: 350).

Köçərli M.F.Axundzadənin dünyagörüşünü təhlil edərkən də, daha çox zülmkar məmurlar və ruhanilərin üzərində dayanmışdır. Onun fikrincə, zamanəsinin L.Tolstoyu, Musa Bigiyevi sayılan M.F.Axundzadə müsəlmanların əvvəlinci refermatoru olubdur: “Müsəlman məişətinin köhnə və çürümüş əsaslarını pozan və islam tərəqqisinə mane olan üsulu qəvaidin təğyirü təbdili yolunda ən əvvəl sərfi-himmət edən bu zati-ali olubdur” (Köçərli, 2005/a: 404). Ona görə, Mirzə Fətəlinin komediyaları yazılan zamandan altmış-yetmiş sənə keçməsinə baxmayaraq nə məmurların zülmkarlığı,

nə də ruhailərin firılcaqları azalmışdır: “Bu uzun müddət ərzində – ki, yarım əsrdən ziyadədir, – məişətimizdə, dürüst diqqət olunsa, artıq bu tərəqqi əsəri görünməz; ata-babadan qalma köhnə adətlər və ayinlər üzrə güzəran edib yaşamaqda varıq. Xeyir və şər ittifaqlarda işlənən bihudə məsarif və məxaricə diqqət olunsa, sözüümüz təsdiq olunur. Ata-babalarımızın batil əqidələrinə, kəsalət və bətalətlərinə varis olmuşuq. Bu axır vaxtlarda şəhərlərdə az-çox tərəqqi və təməddün əsərləri görünə də, əhli-dehat irəliki qərar üzrə avamlıq halında yaşayırlar; onların imdadına yetən yoxdur. Amma onları soyan və qarət edən çoxdur; bir tərəfdən tamahkar ruhanilər, bir yandan zülmkar polis məmurları və üçüncü tərəfdən yalançı millət dostları ki, ibarət olsun yarımçıq elm kəsb edənlərimizdən və quru isim ilə mədəni olan nücəbamızdan” (Köçərli, 2005/a: 411-412).

Ona görə, ““Aldanmış Kəvakib”i oxuduqda yəqinlik hasil olur ki, İran kimi böyük bir dövlətin viran olmağına, “dövləti-aliyyənin” belə zəif və nəhif hala düşməyinə “ümənayi-dövlət” və “üləmayi-giram” və “vüzərayi-zülehtiram” olubdur. Bu rəy və qövlün haqq və doğru olmağını Şah Abbasın müqərrəb vəzirləri və ərkanı-dövlət onun hüsurunda lisani-bələğətsənci ilə sübuta yetirirlər. Onlardan hər biri öz qəbahət və səfəllətlərini kəməli-iftixar bəyan edir. Qədim şövkətli və əzəmətli İranı xarab edən və pozğun hala salan vüzərə cahilənə işlərini və tədbirlərini hüsn-xidmət və böyük hünər məqamında qoyub, dövləti-aliyyəyə sədaqətlə xidmət etməklərini sübuta yetirmək istəyirlər” (Köçərli, 2005/a: 419).

Köçərliyə görə, Səfəvi dövlətinin bir çox hallarda Osmanlı ilə müharibə edib Vətəni qorumaq əvəzinə, yolları, körpüləri dağıtması, əkin sahələrini, bağları məhv etməsi heç bir siyasi və mənəvi mübarizəyə uyğun olmamışdır. Üstəlik, bunun gerçəkləşməsində mühüm rol oynayan sərkərdələr, vəzirlər şahın qarşısında öz “qəhrəmanlıq”larından danışanda, şah da bunu təbii qarşılamışdır. O, yazırdı: “Həmin bu qərar üzrə “məclisi-xassın” sair üzvləri dəxi... öz əhməqanə tədbirlər ilə və xilafətlü qanun əməlləri ilə qoca və şöhrətli İranı belə fəna hala salmaqlarını, əhaliyə həddindən ziyadə zülm etməklərini, dini-paki-Məhəmmədinə pozub, başqa bir hala salmaqlarını iftixar ilə şərh qılıb həmaqət və səfəllətlərini bəyan edirlər. Əgər doğrudan da işin künhünə diqqət yetirilsə, İranın viran olmasına və bundan sonra onun bir də həyat və ricətinə ümid qalmamasına ümdə səbəb tamahkar, şöhrətpərəst, dünyadan bixəbər, avam və cahil vüzərə ilə üləma olublar” (Köçərli, 2005/a: 421).

O, daha sonra yazırdı: “Müsəlman məmləkətlərində, xüsusən İrənzəmində ümuri-dövlətə mübaşir olan vüzərə və vükəla və sair ərkanı-səltənət – ki, Mirzə Fətələnin əsrindən indiyə kimi gəlib gediblər, – “Aldanmış Kəvakib”də zikr olunan qüsurlarından diqqət yetirib məmləkətlərinin məmuru və səlahi üçün sərfi-himmət etsəydilər, Yusif şah öz müvəqqəti əyyami-səltənətində işlətdiyi binagüzarlıqları və tədbirləri icra etsəydilər, müsəlman məmləkətləri hərgiz belə fəna və pozğun hala düşməzdi və əcnəbi millətlərin çəngəli-təssərrüfünə keçməzdi. Onlar da sair dövlətlər kimi qüvvət və miknət kəsb edib əmnü asayış üzrə yaşardı” (Köçərli, 2005/a: 426).

Beləliklə, o, bir tərəfdən despotik başçıları, digər tərəfdən də onlara əsas dəstək olan ruhaniləri tənqid etmişdir. Ona görə, “ruhanilərimizin qüsurları və nöqsanı hər bir əsrü zamanda əhli-mərifətlərimizin nifrət və tənqidlərinə bais olub, onları təzmim və təsyib qılıbdır. Xüsusən, məsnədi-qəzavətdə əyləşən alicənabların hirsü tamahı, dünyagir və biəməl olmaqları cümlədən artıq üsəba və şüəra zümrəsinə təsir edibdir” (Köçərli, 2005/a: 327).

Köçərliyə görə, ruhanilərin müsəlman dövlətlərinə vurduğu zərbələr heç də məmurların istismarından az deyildir. o, yazırdı: “O ki, qaldı insana zinət verən gözəl sifətlərə – ki, ibarət olsun sədaqət və istiqəmətdən, dəyanət və qeyrətdən, ittihad və ittifaqdan, ədl və mürüvvətdən, cürət və həmiyyətdən – bu qisim sifətlərdən din qardaşlarımız daha da ziyadə kənar düşüblər və nə vaxtı millətimiz nicat və səadət yolumu arayıb tapacaqlar, Allah bilir. Bu tərəqqi əsrində bizim belə geridə qalmağımız və qəflətdə yaşamağımız tezliklə məhvü nabud olmağımıza şəhadət verir” (Köçərli, 2005/a: 351).

“Dəryalar kamına çəkib sir olmayan və heç bir şeydən gözləri soymayan ruhanilərdən milləti soymaqdan qeyri daha bir təmənnə və çəşmədaşlıq ola bilməz” (Köçərli, 2005/a: 327), deyən, Kö-

çərli daha sonra yazırdı ki, son əsrlərdə tərəqqi və islahatlardan uzaq qalan müsəlman xalqlarının ancaq zahiri cəhətində dəyişiklik var, ancaq elm-mərifət sahəsində isə heç bir yenilik yoxdur: “Kəmalı-cürətlə demək olar ki, millətimizin əxlaqı ətvarında dəxi bu müddəti-mütəmadi ərzində artıq bir tərəqqi və islahat vüqaa gəlməyibdir. Xah nücəbalarımız, xah ruhani sinfi və xah mötəbər hacılarımız və məşədlərimizin... zahirdə geyimləri və libasları modaya müvafiq dəyişilibsə də, kəmalü mərifətdə, azacıq da olsa tərəqqi etməyiblər” (Köçərli, 2005/a: 353-354). O, daha sonra yazırdı: “Müruri-əyyam ilə bu aynanın üzünə toz qonubdur. Bu tozu silib, aynanın üzünə sığal verib diqqət ilə ona baxsaq, öz surətimizi onda görürük və bir-birimizi tanıyıq. Batini aləmimizə diqqət yetirsək, xəcalət çəkib yaqin edərək ki, bu yarım əsrin müddətində çox da uzaq getməmişik, cüzi dəğşiriliyimiz və təfavütümüz olubsa, o da zahiridir. Batini tərəfimiz mənən və əxlaqən irəliki qərar üzrə bağlıdır” (Köçərli, 2005/a: 412).

O, müsəlmançılığı tək bir məzhəb və məslək üzrə sabit qədəm olmaqda görməyib, həqiqi müsəlmançılığı insan olmaqda və bəşəriyyət vəzifəsini dərk edib layiqincə ifa etməkdə görürdü (Köçərli, 2005/b: 28). Köçərli hesab edirdi ki, bir çox üləmalar və ruhanilər zahirdə əllamə libasına bürünüb ibarətpərdazlıq edib boş və mübhəm mənalı sözlər danışsalar da həqiqətdə əsil mərifət və kamaldan uzaq olduqlarını tez bürüzə verirlər: “Amma nə eləmək ki, avam onların hiyləvü təzvirilərini anlaya bilmir. Avamın ağı gözündə olmağa görə, zahirə aldanıb yaxşı ilə yamana, doğru ilə yalana tərcih verə bimir, dostu ilə düşməni tanımayıb bədbəxt olur. Əgər həqiqətdə millətin malı ilə elm təhsil edən “nəyibi-imam”dan yazıq və sadədil millətə bir nəfə fayda hasil olsaydı, onda şəksiz millətimiz belə pozğun və pərişan halda məyus və sərgərdan qalmazdı.

Doğrudan da fəna halda qalmış; ağıldan aqlımız, əxlaqdan əxlaqımız yox, əsil dindarlıq nə olduğunu bilmirik, nə kamaldan kamalımız, nə hörmətdən hörmətimiz və nə dövlətdən dövlətimiz var... Hər tərəfə baxsaq, fəxr edəsi, könül şad qılası və ürək açası heç bir şeyimiz yoxdur. Vətən nədir bilməzik, millət və milliyyət nə olduğunu hissü dərk etmədik, ittihadü ittifaq bizim üçün boş və mənasız sözlərdir. Dildə onları tələffüz edriksə də, o minval danışmaq moda olubdur. Onların həqiqi məzmununu düşünmürük, düşünmədikdə əməl də etmirik. Əllaməyi-giram və füzəlayi-zülehtiram bizim içimizə ancaq təfriqə və partiya salıblar. Buna da səbəb öz şəxsi mənfəətlərini və nəfsi xeyirləri görmək olubdur. Haqqa, doğruluğa, ədalət və mürüvvətə xalqı irşad qılmayıblar. Himmət və qeyrət, birlik və qardaşlıq, dostluq və mehribanlıq bilmərrə unudulubdur; ülum və fününuna, sənaye və ticarətə, tərəqqi və təməddünə xalqı təğrib və təşviq etməyi üləma sinfi öz vəzifələrindən bəid bir əmr bilib, bu qisim məsələlərə əsla etina etməyiblər!” (Köçərli, 2005/b: 41-42).

Ona görə, “biəməl alimlərə və zamankar vaizlərə açıq-açığına acı söz deyib onlara lənət oxuyan kəs layiqi-təhsin və afərindir, nəinki təzmin. Doğru söyləyən və haqqı sevən kəs, əhli-insaf və sahibi-viddan yaxşıya-yaxşı, yamana-yaman deməkdən əsla çəkinməyəcəkdir. Yamana yaxşı deyənlər, ayrını düz görənlər və yalana doğruluq libası geyindirənlər, əlbəttə, aşikarənə zəlalətdədirlər və həmçinin aşkar zəlalətdədir o kəslər ki, yaxşıya yaman deyib, haqqı batil qılmağa çalışırlar” (Köçərli, 2005/b: 46).

Köçərli hesab edirdi ki, müsəlman xalqları avamlıq və cəhalət içində olduğu bir zamanda əksinə, Avropa millətlərinin inkişafını görüb qiymətləndirməmək mümkün deyil. Onun fikrincə, bu zaman Avropa xalqlarını tərif etməkdə məqsəd heç də onları uca tutmaq deyil, sadəcə müsəlmanların da onlara baxıb elm və mərifət əldə etməsini ortaya qoymaqdır (Köçərli, 2005/b: 86). Başqa sözlə, Köçərli M.Ə.Talıbzadə kimi hesab edirdi ki, Avropa xalqları inkişaf etdiyi bir dövrdə müsəlman xalqlarının min il əvvəl tutduğu yola davam etmələri doğru deyildir. O, yazırdı: “Sair millətlər və dövlətlər irəli gedib, elm və mərifət sayəsində tərəqqi tapırlar, kamali-hürriyyət, vüsətlə güzəran edib, müsəlmanların malına mülkünə və canına sahib olurlar. Biz isə övqatımızı əczü qəflətdə keçiririk, dünyadan xəbərimiz yoxdur. Vətənimizin, dinü dünyamızın, malü əmlakımızın hətta, irzü namusumuzun hifzü amanda qalmasına lazimeyi-binagüzarlıq, tedarükə və əsbab fərahəm etməmişik” (Köçərli, 2005/b: 362).

Onun fikrincə, bütün hallarda türk-müsəlman xalqlarının Avropa ya da Rus mədəniyyətinin müsbət tərəflərini görmək, tamamilə ona qapılıb avropalaşmaq, ruslaşmaq anlamına gəlməməlidir. Üstəlik, belə təhlükə olarsa, ona qarşı müqavimət göstərüb türklüyümüzü və müsəlmanlığımızı qorumaq lazımdır. Bu baxımdan o yazırdı ki, Çarlıq Rusiyasında İlminski kimilərinin müsəlman xalqlarının geriliyini İslam dininin üstünə atıb, ana dili vasitəsilə türkləri xristian dininə dəvət etməkdə məqsədi heç də onların qayğısına qalmaq yox, ruslaşdırmaq olmuşdur. Ancaq müsəlman türklər də sadə türk dilində yazılmış “İncil” də “üçlüy”ü, yəni ata, oğul və ruh məsələsini dərk etdikdən sonra ona yaxın durmamışlar (Köçərli, 2005/b: 314-315).

Milli maarifçilik və milli oyanış hərəkatı. Köçərliyə görə, Milli oyanış hərəkatında Azərbaycan xalqına ən böyük töhfə verən milli aydınlarımız, ilk növbədə M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani və H.Zərdabi olmuşdur. Məsələn, ona görə, S.Ə.Şirvaninin insandan ən əvvəl tələb etdiyi dini əqidə yox, insanlıq, həqiqi insan olmaq olmuşdur: “Əsil müsəlmançılıq insanıyyətdə və əsil insanıyyəti həqiqi müsəlmançılıqda görüb də təkrarən deyir: “Müsəlman ol, müsəlman ol!. Qərəz oldur ki, insan ol!”. Və lakin çoxumuz müsəlman isək də, insan deyilik, çoxumuz insanıqsa da, həqiqi müsəlmanlıqdan çox uzaq və kənarıq. Seyidin ümdə mətləbi və baş arzusu insanıyyət dərəcəsinə və bəşəriyyət mərtəbəsinə vasil olmaqdır. Bu xüsusda onun nəzəri və mərifəti o qədər vəsi və genişdir ki, ona tək Azərbaycan şairi demək dürüst deyil, bəlkə ol dürri-yeganə ümumi-insanıyyət şairidir” (Köçərli, 2005/b: 48). Ona görə, Şirvaninin böyük xidmətlərindən birisi də, sünni-şiə məsələsində barışdırıcı mövqe tutması olubdur: “Hacı Seyid Əzim hər iki tərəfin əbə və bihudə biri-birilə müddəi olmaqlarını görüb, canü dildən ağrıyıb naləvü fəryad edərdi ki, biz bir millət olduğumuz halda, biri-birimiz ilə qardaş kimi dolanmağa Allahın hökmü ilə borclu ikən nə səbəbə iki firqəyə bölünüb ədavət başlayaq?” (Köçərli, 2005/b: 56). Köçərli də, ümid edirdi ki, Şirvaninin bu əməlləri sayəsində sünni-şiiəlik sözü aralıqdan götürülməkdədir.

Köçərliyə görə, Axundzadə, Şirvani və Zərdabi kimi ziyalılarımız islam dini ilə bağlı məhərrəmlik mərasiminə münasibətdə də doğru yol tutmuşlar. O, yazırdı ki, şəriətdə haram buyurulan əməllərin üzdənirəq üləmalar tərəfindən fitva verilməsi doğru deyil: “Əgər dini-mübini-nəbəvidə hifzi-bədən əmri sadir olmasaydı, onda baş çapmaq felini və bədənə nizə, ox, qıfıl, at nalı, qılınc, gorda və hətta palanduz sünbəsi kimi ağır şeylər taxıb, ona həddən ziyadə cəfalar və təsəvvürə gəlməyən əziyyətlər yetirməyə bir növ eşqi-ali-əbaya və məhəbbəti-şühədayi-Kərbəlaya isnad qılıb sakit olmaq olardı. Amma bir fel ki, şərən nəhyü qadağan buyurula və onun icrasına nə övliya tərəfindən və nə üləma firqəsindən iqdām olunmaya, o felə mürtəkib olmaq peyğəmbərin buyuruğuna əməl etməmək və onun əmrini inkar etmək kimidir. Əgər imam yolunda bədənə cərahət yetirib qan tökmək və divanə halına düşmək cayiz olsaydı və onun dünyəvi axirətə bir xeyir və mənfəəti olsaydı, bişəkkü laşübhə hamıdan əvvəl bu işə üləmavü hükəma, ürəfavü nücəba firqələri mayil olardı. Amma hal-hazırda biz bunları tamaşaçı və yalandan ahəstə-ahəstə sinələrinə əllərini döyən və yaşsız gözlərinin nəmini hiyləvü riya dəsmalı ilə silən görürük. Başlarını çapan, arxalarına zəncir vuran və bədənələrinə hər qisim zərər yetirən yenə əlsiz-ayaqsızlar, biçarə və sadədil əvamün-nas olur” (Köçərli, 2005/b: 68).

Onun fikrincə, Axundzadə, Şirvani və Zərdabi kimi ziyalılarımız vaxtilə Yan Qusun oynadığı rolu oynayaraq özlərindən sonra Lüterlərin meydana çıxmasına zəmin hazırlamışdır. O, inanırdı ki, Yan Quslar Lüter meydana çıxardığı kimi, onların da əməyi boşa getməyəcək və Azərbaycan türklərinin də öz Lüteri meydana çıxacaqdır (Köçərli, 2005/a: 428).

Bizcə, Köçərlinin gözlədiyi Lüterlərdən biri Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur. Hər halda Köçərli hesab edir ki, Zərdabinin, Axundzadənin yolunu davam etdirənlərin başında Ə.Ağaoğlu dayanır. Onun fikrincə, Ağaoğlunun «Axund və İslam» əsəri məzmununa görə, müsəlman ruhanilərinin qara işlərinin və şəxsi mənfəət meyillərinin əleyhinə çevrilmiş ən qüvvətli bir etirazdır. İslamı din xadimlərinin dilindən deyil, Ə.Ağaoğlu kimi elmli, bilikli şəxsiyyətlərin əsərlərindən oxuyub öyrənməyi vacib hesab edən Köçərli qeyd edirdi ki, o, islamla bağlı bu günə qədər pərdə arxasında qalan

bir çox keçmiş adət-ənənələrimizi, mədəniyyətimizi ortaya qoyur və eləcə də xilas yolumuzu göstərir (Köçərli, 2007/c: 78).

Köçərlinin yaşadığı dövrdə Türk-müsəlman xalqlarının mövcud problemlərdən xilas olması və inkişafı üçün ifrat qərbçiliyi əsas prinsip kimi götürən M.Şahtaxlı, C.Məmmədquluzadə və onunla həmfikir olanlar bu yolda islam və ona əsaslanan “İttihadi-islam”ı əngəl kimi görür, bu ideyanı müdafiə edənləri, xüsusilə Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə və başqalarını da tənqid edirdilər. Xüsusilə, M.Şahtaxlı Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov başda olmaqla islamçı-türkçü ideoloqları qeyri-səmimilikdə ittiham edir, onları islamçılığın və türkçülüynün qabaqcılları kimi görmədiyini yazırdı. Millətin ziyalıları arasında fikir ayrılığını qəbul etməyən Köçərli isə bu qarşıdurmaya qarşı çıxır və bunu, millətin birliyinə və inkişafına zərər hesab edirdi. O, üzünü onlara tutub yazırdı ki, indi dostları pərişan edib düşmənləri sevindirmək deyil, millət və vətən naminə birləşmək zamanıdır. Köçərliyə görə, “gənc “Şərqi-Rus”a “Kaspi” qəzetinin o zamankı əməkdaşlarının hücumları və “Tərcüman”ın arasıkəsilməz iradları əsassız idi” (Köçərli və digərləri, Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası, 2010: 305).

Deməli, ilk dövrlərdə milli aydınlarımız bir çox məsələlərdə vahid milli konsepsiyadan, milli ideyadan çıxış etməkdə çətinlik çəkirdilər. Bu məsələlərdən biri də **milli dil problemi** idi. Milli dil məsələsi ilə bağlı Köçərli də C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, A.Şaiq və başqaları kimi hesab edirdi ki, Türk ədəbi dilini osmanlılaşdırmaq əvəzinə xalqa yaxınlaşmaq yolunu tutmaq lazımdır. Köçərli yazırdı: “Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işləyən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işləyən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin şiveyi-lisanını bəyənib, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn-Yasəf kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılsın” (Köçərli, 2007/d: 123-124).

O, bu üç xətt arasında Azərbaycan türkcəsini müdafiə edərək, bunu belə əsaslandırırırdı ki, dili mürəkkəbləşdirmək deyil sadələşdirmək, yəni geniş xalq kütlələrinin anlama biləcəyi bir şəkə salmaq lazımdır. Ədəbi dil də xalqın öz dilidir, bu dil hamı üçündür; hamı yazıb oxumalı, cəmiyyətin inkişafında yaxından iştirak etməlidir. Ədəbi dil sadə olmalı, onu hamı başa düşməlidir deyən, Köçərli milli özünüdərk baxımından türk-osmanlı şivəsinin deyil, Azərbaycan Türk ləhcəsinin ədəbi dil kimi qəbul edilməsini vacib hesab etmişdir. O, yazırdı: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəninə sevdiiyi kimi ana dilini də sevir. Bu Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə bəyərdir” (Köçərli, 2007/d: 124).

Köçərlinin fikrincə, Azərbaycan türkləri osmanlı şivəsini o baxımdan qəbul edə bilməz ki, İstanbul ədəbləri öz dillərini unudub fars və ərəb terminləri ilə doldurublar. Doğrudur, Köçərli etiraf edirdi ki, Azərbaycan türkləri də uzun müddət bu dillərin, xüsusilə də fars dilinin təsirinə məruz qalıbdır: “Azərbaycan türklərinin dili dəxi müruri-əyyam ilə dəyişirilib, özgə tərkib və qaydaya düşüb. Belə ki, indi istemal olunan türki-cədid əzəlki türki qədimə oxşamaz. Hal-hazırda danışılan dilin başqa üslubu olduğundan əlavə türki-qədimə nisbət bu dil həm dövlətli də, şirin ləhcəli və gözəl şivəli bir dil hesab olunur. Dini-mübini-islamın türklərə yetirdiyi şərəfəti-etiqadiyyəsindən əlavə böyük bir xeyri də bu olubdur ki, onun feyz və bərəkətindən türklər ərəb və fars lisanından təcridlə çox sözlər, ibarələr alıb, öz dillərini dövlətləndiriblər və müruri-əyyam ilə əxz və iqtibas olunan kəlmələr və istlahlar o qədər işləyib təhrif və tərif oilunubdur ki, türk dili ilə onlar qaynayıb qarışıbdır və onlarsız türk dili bir mənanı ifadə etməkdə acizdir” (Köçərli, 2005/a: 52). Bütün bunlarla yanaşı, ona görə, Osmanlı türkcəsi ilə müqayisədə ərəb və fars dilləri Türk dilimizi o qədər qəliz və dolaşqı etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın (Köçərli, 2007/d: 125).

Köçərli belə qənaətə gəlirdi ki, İstanbul şivəsini Azərbaycanda tətbiq etmək istəyən Ə.Hüseynzadə və başqalarının tutduğu yol səhvdir. Bununla da Köçərli Ə.Hüseynzadə, Ə.Kamal və baş-

qalarının ortaq Türk dili olaraq təqdim edilən “Osmanlı-İstanbul” şivəsi ideyasına qarşı çıxmışdır (Köçərli, 2007/d: 125). Azərbaycan türklərinin özünəməxsus dilinin olduğunu bildirən ziyalı qeyd edirdi ki, dili dolaşmaq olan şəxsin fikri də dolaşıqdır. O, yazır: “Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqə edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər” (Köçərli, 2007/d: 126). Köçərli daha sonra yazırdı: “Hər bir millətin ruhani həyat və səadəti bağlıdır onun öz ana dilinə. Necə ki, ana dili azad dillərdə caridir, o millət baqi qalacaqdır. Bir millət nə qədər zillət və üsrətə düşsə də, nə qədər xar və zəlil olub, ixtiyarını itirsə də, nə qədər aciz, zəif və məğlub olsa da, fəvt olmaz, itib batmaz, bəşərti ki, onun ana dili əlindən alınmaya, o dilə cəbr olunmaya, onun hürriyyət və istiqlaliyyətinə mümaniət göstərilməyə və əluzunluq və qələbə olunmaya” (Köçərli, 2005/b: 314).

Nəticə. Ümumiyyətlə, Köçərlinin irsinin tədqiqi əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, onun yaradıcılığında ictimai-fəlsəfi məsələlər ön planda olmuşdur. Onun “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsəri hər nə qədər ilk baxışda ədəbiyyat, ədəbiyyat tarixi ilə bağlı təsir bağışlasa da, ancaq onu dərinlən araşdırdıqda görürük ki, burada Köçərli özünü filoloq deyil, daha çox filosof, fəlsəfə tarixçisi kimi aparmışdır. Xüsusilə də, onun bu əsəri ədəbiyyat tarixindən çox fəlsəfə tarixinə ona görə yaxındır ki, burada fəlsəfi təfəkkürə aid izahlar və şərhlər vardır. Eyni zamanda, onun bu əsərdə və digər məqalələrdə fəlsəfənin ontologiya və qnoseologiyaya dair məsələləri ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələr, xüsusilə də insanın həyatının mənası və Vəhdət probleminə aid düşüncələr diqqəti çəkir. Doğrudur, Köçərli ümumilikdə, dünyaya və insana baxışda İslam dininin prinsiplərindən çox kənara çıxmamış, daha çox onun əsasında fikrilərini izah etməyə çalışmışdır. Ancaq bütövlükdə Köçərlinin dünyagörüşündə fəlsəfi təmayüllərin güclü olması, yeri gəldikcə, dini dünyagörüşlə çox da səsleşməyən mülahizələr irəli sürməsi də müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası (2010). 2 cildə 1 cild. Bakı, «Elm və təhsil»
2. Bakıxanov, Abbasqulu Ağə (2001). Gülistani-İrəm. Bakı, Möminin, 2001
3. Hüseyinov Heydər (2007). Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, «Şərq-Qərb»
4. Köçərli, Firidun bəy (2005/a). Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press
5. Köçərli, Firidun bəy (2005/b). Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild. Bakı, Avrasiya-Press
6. Köçərli, Firidun bəy (2007/a). Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmal. Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, «Şərq-Qərb»
7. Köçərli, Firidun bəy (2007/b). Milli bayram. Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, «Şərq-Qərb»
8. Köçərli Firidun bəy (2007/c). Ədəbiyyatımıza dair məktub // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, «Şərq-Qərb»
9. Köçərli Firidun bəy (2007/d). Ana dili. // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, «Şərq-Qərb»
10. Yaqublu Nəsiman (2018). Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı Ensiklopediyası, Bakı, “Qanun”

Rəyçi:
Göndərilib: 10.02.2022

fə. e. dok., prof. R.Əhmədli
Qəbul edilib: 25.02.2022